

Монгол бичгийн толь бичиг судлалын тухай асуудалд

Жанцангийн БАТ-ИРЭЭДҮЙ*
Монгол Улс, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн

Received: Oct 17, 2023

Revised: Nov 24, 2023

Accepted: Dec 11, 2023

Хураангуй: Энэ өгүүлэлд монгол хэл шинжлэлийн түүхэн дэх монгол бичгийн толь бичгийн уламжлал, шинэчлэл, ялангуяа ерээд оноос хойш Монгол Улсад хэвлэгдсэн монгол бичгийн толь бичгүүдийн бүтэц, арга зүй, онцлогийн талаар судлан шинжилсэн тухай дурдах болно.

Түлхүүр үг: монгол хэл шинжлэл, монгол толь бичиг, монгол бичиг, монгол хэлний зөв бичих дүрэм, толь бичгийн бүтэц, агуулга, хэрэглээ

On the Study of Mongolian Script Lexicography

BAT-IREEDUI Jantsan
Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar, Mongolia

Abstract: In this article, the history of lexicography of Mongolian linguistics, including the lexicography of Mongolian writing, is discussed. Mongolian linguistics has a rich history of lexicography, including the study of dictionaries based on knowledge of the Mongolian Cyrillic alphabet for Mongolian language learners since the 1990s. Although these dictionaries have different authors, they are essentially the same and differ in some ways. In this way, creating a dictionary of Mongolian script based on the Mongolian Cyrillic script seems to be convenient for students on the one hand, but on the other hand, it may be a hindrance. In the future, it is necessary to create a dictionary of Mongolian scripts in Classical Mongolian.

Keywords: mongolian linguistics, mongolian dictionary, mongolian script, mongolian orthographic rule, structure of dictionary, content, use

Монголчууд түүхэндээ олон бичиг үсэг зохиож, хэрэглэж ирсэн эртний бичиг үсгийн соёлтой улс билээ. Монголчуудын хэрэглэж байсан энэ олон бичиг үсгүүдээс он удаан жил уламжлан, хэрэглэгдэж ирсэн бичиг бол монгол бичиг

* © Ж.Бат-Ирээдүй
Email: batireedui@mas.ac.mn

юм. Монгол бичгийн тухай асуудал ярихад толь бичгийн тухай заавал яригдаж ирсэн байдаг. Бид энэхүү өгүүлэлдээ монгол хэл шинжлэлийн түүхэн дэх монгол бичгийн төрөл бүрийн толь бичиг ялангуяа 1990-ээд оноос хойш хэвлэгдсэн монгол бичгийн толь бичиг болон түүний бүтэц, арга зүй, багтаамж, концепц, хэрэглээ, ач холбогдлын талаар дэлгэрэнгүй дурдах юм.

Монгол хэл шинжлэлийн толь бичиг судлалын асуудлаар дэлхийн монголч эрдэмтэд судлаач өөрсдийн байр сууриа илэрхийлсээр иржээ. Тухайлбал, БНХАУ-ын эрдэмтэн Сэцэнбаатар, “Монгол хэлний толь бичгийн эх үүсвэр аль эрт XIII зууны үед тавигдсан бөгөөд эдүгээ болтол 800 орчим жилийн хугацаанд дэлхийн олон улс оронд хэвлэгдсэн монгол хэлний толь бичгийн зүйл хэдэн зуун толь бичигт хүрсэн байна” гэсэн бол Монгол Улсын эрдэмтэн Ц.Өнөрбаян, “Монгол хэлний түүхэн хөгжил, оюуны соёлын түүх, монголчуудын гадаад харилцааг судлахад монгол хэлний толь бичгийн судлал нэн чухал ач холбогдолтой” (2013:77) гэж дүгнэжээ.

Мөн Оросын монголч эрдэмтэн, доктор Б.Д.Цыренов,

Монголчууд өөрсдийн зохиосон болон европын толь бичгүүдээр монгол хэл, аялгууг өргөнөөр судалж, харьцуулсан судлалыг хөгжүүлж, урьд өмнө нь бараг мэддэггүй байсан монгол хэлээр ярьдаг ард түмний дунд янз бүрийн хэлийг дэлгэрүүлж, аажмаар нэгтгэхийн зэрэгцээ үндэсний болон дэлхийн эдийн засгийн үйл явц дахь орчуулгын толь бичгийн идэвхтэй хөгжлийг урьдчилан тодорхойлж, нэг хэлний толь бичгүүдийг (тайлбар болон зөв бичих, утга зүй, найруулгын гэх мэт толь бичиг) олныг бүтээсэн түүхтэй (2013: 13) гэжээ.

Монгол хэл шинжлэлийн толь бичиг судлалын түүхэнд 1717 онд *Хорин нэгт тайлбар толь* буюу *Хааны бичсэн манж, монгол үгийн толь бичиг* гарсан бөгөөд энэ толь бол 280 зүйл, 21 дэвтэр зүйл хуваасан толь юм. Мөн 1773 онд *Хааны нэмж зохиосон манж үгийн толь бичиг* буюу *Гучин зургаат тайлбар толь* хэвлэгджээ. 1910 он болоход түшмэл Пүрэвийн *Гучин зургаат тайлбар толь*, 1927 онд Бат-Очирын *Гучин зургаат толь бичиг*, 1933 онд С.Шагжийн *Эрэхүйеэ хялбар болгон зохиосон монгол үгний тайлбар чандманийн эрих* (Эл толь бичгийг зохиосон боловч хэвлэгдээгүй байгаад 1994 онд академич Д.Цэрэнсодном Бээжин хотноо хэвлүүлсэн байна), мөн 27 мянган үгтэй *Монгол үсгийн дүрмийн толь бичиг* зэрэг толь бичиг зохион хэвлүүлж, хэрэглэж иржээ. Гэвч бид энэ өгүүлэлд монгол хэлний толь бичгүүдээс зөвхөн монгол бичигтэй холбоо бүхий толь бичгийн түүх, тэр дундаа 1990-ээд оноос хойш орчин үеийн монголчуудад зориулан хийсэн толь бичгүүдийн тухай авч үзэхийг зорьж байна.

Монгол Улсын бичиг үсгийн түүхэнд 1921-1940 он бол бараг 100 хувь бичиг үсэггүй ард нийтийг бичиг үсэгт сургах арга замыг хайсан, энэ чиглэлээр олон зүйлийг санаачлан хийсэн, хийх гэж оролдсон он жилүүд байжээ. Аливаа бичиг үсэгт сурч тайлагдах, хэл бичгийн хэм хэмжээг сахин биелүүлэх, бичихэд дагаж мөрдөх толь бичиг хамгаас чухал байдаг билээ.

Энэ хугацаанд Монголын төр засгаас монгол хэл бичгийн асуудлаар аливаа шийдвэр гаргахад монгол бичгийн толь бичгийн талаар их бага ямар нэгэн хэлбэрээр байнга анхаарч, дурдаж ирсэн байдаг нь архивын бичиг хараа, баримт ээлт, төр засгийн тогтоол шийдвэрүүдээс тодорхой байдаг.

Толь бичгийн асуудлаар тусгай тогтоол гаргаж байсан түүх ч бий. Тухайлбал, 1924 оны 1 сарын 5-нд Монгол ардын намын төв хорооны ухуулах боловсруулах хэлтсийн ажилчдын зөвлөгөөний хурлаас Ардыг гэгээрүүлэх яам, Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн, Улсын хэвлэлийн эрхлэх гишүүд ажилчдыг суулцуулан *Толь бичгийн тухай гаргасан* тогтоол сонордуулан “толь бичгийн доторх тайлбарт онцгой анхаарах”-ыг даалгасан байна.

Мөн 1924 оны 8 сарын 6-нд Ардын сайд нарын зөвлөлийн ерөнхий сайдын нэгдүгээр орлогч сайд, улсын маршал өрлөг жанжнаас 156 тоот тушаал гаргаж “Энэхүү монгол хэлний тайлбар толь бичиг болбоос тус улсын соёл боловсролын хөгжлийн туйлаас чухлаар хэрэглэгдэх бөлгөө...” гэжээ.

Нэг жилийн дараа 1925 оны 9 сарын 4-ний Монгол үсгийн цагаан толгойг боловсруулан тогтоох комиссын хурлын тогтоолд монгол үсгийн дэс дарааг авч цагаан толгой, толь бичиг зэрэг үсгийн дэсийг хэрэглэхэд цөм адил байна гэж тогтоожээ.

Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн 1933 оны 01-р сарын 11-ний хурлаар монгол хэлний тайлбар толь зохиох комиссыг Ринчен, Шагж, Гомбожав, Дорж, Цэвэл, Дамдинсүрэн, Нацагдорж нарын бүрэлдэхүүнтэй томилжээ. Уг комисс монгол хэлний хуучин тайлбар толь гучин зургаан дэврийн доторх үг үсгийг бүрэн дэс дараалан хуулан бичиж, нэмэн оруулах нэр томьёо ба сул үгийг цуглуулж *а, э, и, о, у, ө, ү* эдгээр эгшиг үсгийн толгойг үгсийг бүртгэн тайлбарлаж 1935 онд эцсийн хяналтад оруулсан байна. Гэвч энэ толь хэвлэгдээгүй юм.

Харин энэ комисст ажиллаж байсан Я.Цэвэл 1949 оноос монгол хэлний тайлбар толь зохиож эхэлсэн бөгөөд тэр бээр “энэ толийг 15 жил (1949-1964) Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, хамт олны туслалцаанд дулдуйдаж чармайн оролдож бүтээхдээ ажлын явцын дундуур хэлний мэргэжлийн хүмүүсийн санал зөвлөгөөнийг байн байн авч, тэдний санал зөвлөгөөг баримтлан гурав дахин залруулан засаж гүйцэтгээд” (Монгол хэл судлалын түүх III, 190-191) орчин цагийн монгол хэл шинжлэлийн түүхэнд 1966 онд Я.Цэвэлийн ногоон толь хэмээн алдаршсан *Монгол хэлний товч тайлбар* толь анх удаа хэвлэгдсэн бөгөөд үүний толгой үгийг монгол бичгээр хадаж өгчээ. Энэ хооронд монгол бичиг болон латин үсгийг хэрэглэж байснаа 1946 оноос монгол кирилл бичигт бүх нийтээр шилжих шийдвэр гарсан нь кирилл үсгийн тайлбар болон бусад толь бичиг гарах нөхцөл болжээ. Жараад оноос хоёр мянгаад оны эхэн хүртэлх дөчөөд жилийн хугацаанд монгол хэлний тайлбар толь бичиг хэвлэгдээгүй бөгөөд монгол бичиг сурахад зориулсан толь бичиг ч гараагүй юм.

Наяад оны сүүл, ерээд оны эхнээс ардчилсан үзэл санаа сэргэн мандаж, уламжлалт өв соёлоо сэргээх хөдөлгөөний нэг гол чиглэл нь монгол бичгийг

дахин авч хэрэглэх, сэргээх, зааж сургахад чиглэж байлаа. 1990 оны 05 сарын 11-нд БНМАУ-ын Ардын боловсролыг яамны сайдын “Монгол бичиг заах арга зүйн зөвлөл”-ийн ажлын удирдамжийг батлах тухай 143 тоот тушаал гарч эл тушаалд “... монгол бичгийн багш нарыг заах арга зүйн зөвлөмж, гарын авлага, сурах бичиг, толь бичиг зэрэг сургалтын хэрэглэгдэхүүнийг зохиох, зохиогчдод захиалга өгч бичүүлэх, хянан засварлах зэрэг үүрэгтэй ажиллана” гээд хавсралтад монгол бичиг заах арга зүйн салбар зөвлөлийн бүрэлдэхүүнийг батлахад тухайн үеийн МУИС-ийн Монгол судлалын төвийн эрдэм шинжилгээний ажилтан миний бие орж ажиллаж байлаа.

1991 оны 06 сарын 21-нд *БНМАУ-д албан хэргийг монгол бичгээр хөтлөн явуулах бэлтгэлийг хангах тухай* БНМАУ-ын Засгийн газрын 186 тоот тогтоол гарч эл тогтоолд, “... нийт хүн амыг 1991-93 онд монгол бичигт сургах, хөтөлбөр, сурах бичиг, гарын авлага, монгол бичгийн зөв бичих зүйн толь бичиг боловсруулан гаргах, туршлагатай, монгол бичгийг төгс эзэмшсэн хүмүүсээр заалгах...” зэрэг асуудлыг тусгаж монгол бичгийн толь бичиг бүтээх ажлыг даалгажээ.

Энэ тухай доктор Л.Чулуунбаатар, “1991 оны хичээлийн жилээс эхлэн бага сургуульд орсон сурагчдад монгол бичгээр хичээл зааж эхлэн сурах бичгүүдийг хэвлэн гаргаж эхэллээ. Шагжийн *Зөв бичих дүрмийн толь*-ийг Өвөр Монголд дахин хэвлүүлж, Ч.Лувсанжав, Ж.Бат-Ирээдүй нарын зөв бичих дүрмийн толиуд гарав” (2002: 217) гэжээ.

Мөн Монгол Улсын Засгийн газрын 1992 оны 4 сарын 24-ний өдрийн 63-р тогтоолд “Хөдөлмөрчдийн монгол бичигт сургахад зориулсан сурах бичиг, монгол бичгийн зөв бичих зүйн (кирилл бичгийн хадмал бүхий) толь бичиг, монгол бичгийн дүрэм зэрэг одоогоор эх нь бэлэн болоод байгаа нэн чухал шаардлагатай гарын авлага, номыг хэвлэхэд шаардагдах цаасыг 1992 оны 5 сард гаргаж өгөх, хэвлэх арга хэмжээ авах ...” гэж заажээ.

Монгол Улсын Их хурлаас 1995 оны 06 сарын 23-ны өдөр “Монгол бичгийн үндэсний хөтөлбөр”-ийг батлах тухай 43 тоот тогтоол гарсан бөгөөд уг тогтоолоор батлагдсан үндэсний хөтөлбөрийн 5-р зүйлийн 3-т “Бүх нийтэд зориулсан ном сурах бичиг, гарын авлага, толь бичиг, түүх, уран зохиолын номыг монгол бичгээр хэвлүүлэх ажлыг үргэлжлүүлэх” гэж заажээ.

Шинэ бичиг үсэг сурахад хамгийн чухал зүйл бол толь бичиг байдаг бөгөөд чухам түүнийг ямар бүтэц, арга хэлбэрээр хийх вэ гэдэг нь тухайн үеийн нөхцөл байдлыг судалж байж хийх ёстой ажил байлаа. Үүний үрээр Ж.Бат-Ирээдүй, Д.Баасанбат нарын *Монгол бичгийн товч толь* (1991) БНСУ-д Ч.Лувсанжав нарын *Монгол бичгийн хадмал толь* (1992) Япон Улсад Ш.Чоймаа, Ц.Өнөрбаян нарын *Монгол бичгийн товч толь* (1992) Тайваньд тус тус хэвлэгдэж суралцагчдын хүртээл болсон билээ.

Эдгээр толь бичгүүд нь бүгд кирилл монгол үсэг бичигтэй хүмүүст зориулсан кирилл үсэг бичгийн мэдлэгт суурилан зохиогдсон толь бичгүүд юм. Ер нь Монгол

Улсад зохиогдсон монгол бичгийн ихэнх толь бичиг кирилл үсэгт тулгуурлан хийгдсэн байхад Өвөр Монголд хэвлэгдэж байгаа толь бичгүүд бүгд монгол бичигтээ тулж зөв бичгийн толио хийж байдаг нэг онцлог ажиглагдаж байна.

Нэгэнт сүүлийн 70 жил монгол кирилл бичгээр бүх сургалт, боловсрол явж ирсэн тул тийм бичигтэй хүмүүст зориулан толь бичиг зохиох шаардлагатай болсон бөгөөд 90-ээд оноос хойш хийсэн бүх монгол бичгийн толь бичиг ийм концепцоор хийгдэж иржээ. Гэвч толь тус бүрийн бүтэц агуулга, хэмжээ, хийсэн арга зүй, багтаамж, зориулалт бага ч гэсэн ялгаатай байгаа нь харагдаж байна. Ингээд 90-ээд оноос хойш гарсан толь бичгүүд тус бүрийн онцлогийг товч боловч авч үзэн ялгааг нь тодруулах хэрэгтэй байх.

Энэ үеийн хамгийн анхны монгол бичгийн толь бичиг бол дээр дурдсан БНСУ-ийн Засгийн газрын тусламжаар Сөүл хотноо хэвлэгдсэн Ж.Бат-Ирээдүй, Д.Баасанбат нарын зохиосон *Монгол бичгийн товч толь* юм. Энэхүү толь бичиг нь 15 мянган толгой үгтэй кирилл-монгол анхны толь бичиг боловч Б.Элбэгзаяа энэ толь бичгээс өмнө Ж.Артөр нарын *Монгол бичгийн өврийн толь* 1990 онд гарсан гэж бичжээ. Гэвч бид тэр толийг олж үзэж чадсангүй. Энэхүү Ж.Бат-Ирээдүй нарын толийн онцлог нь үйл үгийг үндсээр нь толгойлон оруулсан. Нэгэнт компьютер гэх мэт хөгжөөгүй асан тул монгол бичгийг гараар бичсэн. Кирилл толгой үгийн ард монгол бичгийн галигийг кирилл үсгээр бичиж, ард нь монгол бичгээрээ бичсэн бий. Ижил бичлэгтэй үгсийг дугаарлан оруулж тухай бүр нь холбогдох холбоо юм уу хоршоо үгээр нь тайлбарлан оруулсан. Хавсралтад ерөнхийлөн болон биеийн хамаатуулах нөхцөл, тийн ялгал, ерөнхийлөн хамаатуулах нөхцөлтэй тийн ялгал, нэр үгийн олон тооны нөхцөл, үйл үгийн цаг заах нөхцөл, үйлт нэрийн нөхцөл, захирах хүсэх үйл үгийн нөхцөл, нөхцөл үйл үгийн нөхцөл, хэвийн нөхцөл, нэр үг бүтээх нөхцөл, үйл үг бүтээх дагавар, тооны нэрийн дагавар зэргийг багтаасан нь монгол бичгийн хэлний зүй сурах, зөв бичихэд чухал ач холбогдолтой болсон буй.

Үүний дараа Ш.Чоймаа нарын зохиосон Тайвангийн Тайпэй хотноо хэвлэгдсэн *Монгол бичгийн товч толь* бичигт үйл үгийн үндсийг үйлт нэрээр авсан монгол бичгийг мөн гараар бичсэн, үгийн салаа утгыг монгол бичгээр нь тайлбарлан ялгасан, онцлогтой. Толь бичиг олон зохиогчтой бөгөөд Монгол болон Өвөр Монголд гарсан олон толь бичгийг харгуулан үзэж нягталсан тухай оршил хэсэгт дурдсан байна. Энэ толь бичиг зарим онцлогтой. Тухайлбал дараалан орсон хоёр гийгүүлэгчийн нэг нь сугарах гаплогийн хуулийн дагуу *давхралдах, нүүрэлдэх, тээгэлдэх, сүлбээлдэх* гэж үүссэн үгсийг монгол бичгээр бичихдээ харилцан үйлдэлдэх хэвийн *-лд (-ldu²)* дагаврын өмнөх үйл үг бүтээх *-л (-la, -le)* дагаврыг сэргээж толилжээ. Мөн *өтөх* гэдэг үгийн үйлийн ирээдүй цагийн тодотгон холбох *-х (-qu/kü)* нөхцөлийн өмнө үйл үг бүтээх *-т (-tu²)* дагаврыг сэргээн бичих зэрэг онцлогийг тусгажээ.

Уг толь бичгийн хавсралтад үг хувилгах загвар, үйл үндсийн хувилах загвар, Монгол улсын засаг захиргааны нэгжийн нэр, монгол орны газар, усны нэр,

монголчуудын овгийн нэрс, хүний нэрс, ургамлын нэр, дэлхийн улс, нийслэл, төрийн хэл, үндэсний мөнгөн тэмдэгтийн жагсаалт, ном зүй зэргийг багтаажээ.

Үүний араас нэрт хэл шинжлэлч Чой.Лувсанжавын алдарт цэнхэр толь буюу *Монгол бичгийн хадмал толь* (1992) Япон Улсад хэвлэгджээ. Кирилл толгой үгийг үндсээр нь авсан, салаа үгийн утгыг кирилл бичлэгээр нь ялгасан, үгийн утгыг товч боловч монгол бичгээр тайлбарлаж, хоршоо болон холбоо үгийг нэмж өгсөн. Энэхүү толь бичгийг хийх ажилд миний бие гар бие оролцож тодорхой үсгүүдийг Монгол Улсад хийж Японд байсан Чой.Лувсанжав багшдаа явуулдаг байсан баримт бий. Энэ толь бичиг нь олон зохиогчтой толь бичиг байсан бөгөөд Япон Улсад тэдний тусламжаар хэвлэгдсэн болой. Чой.Лувсанжав багштан толийн оршилдоо “Монгол бичгээ төрийн бичиг болгохыг эрхэмлэгч эх оронч мэргэд монгол бичгийн сайн толь гартал, хоол болтол шийр зугаа гэгчийн төдий бидэн гурвын энэхүү бяцхан толины алдаа ташааг ариутгаж, рашааны хур буулгаж хайрлахыг түмэнтээ хүсэн хүлээсүү” (1992: 20) гэжээ.

Уг тольд нийт 35 мянга орчим кирилл толгой үг орсноороо хамгийн том толь болсон бөгөөд ижил бичлэгтэй үгийг давтан бичиж, жижиг араб тоогоор дугаарлажээ. Ховор живэр бичлэгтэй зарим үгэнд тайлбар хийжээ. Зөрүүтэй бичдэг үгсийг бусад толиос үзэн журамлан бичсэн ч хоёр хэлбэрийг хоёул оруулжээ. Үйл үгийн үндэст эгшгийг байлган бичсэнээрээ онцлог юм. Толийн хавсралтад монгол газар усны нэр, цөөвтөр хүний нэр, гадаад улсын нэр, нийслэлийн нэр, зарим ормол үг, зарим дагавар, нөхцөлийн жагсаалтыг оруулжээ. Дээрх гурван толь бичиг нь өдий хүртэл хэрэглэгдэж бусад монгол бичгийн толь бичиг хийх суурь болж байгаагаараа онцлогтой билээ. Монгол бичгийн үндэсний хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх явцад төр засгаас мөн монгол бичгийн толь бичгийн тухай анхаарсаар ирсэн байна.

Монгол Улсын санхүү, эдийн засгийн сайд, боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайдын 2000 оны 11 сарын 13-ны 79/86 тоот хамтарсан тушаалын 1.1-д

Ерөнхий боловсролын сургууль бүрд монгол бичгийн төрөлжсөн танхимыг 2001 онд багтаан байгуулж, түүнийг монгол бичгээр хэвлэгдсэн ном, сурах бичиг, толь бичиг, хэвлэл, үзүүлэн таниулах болон гар бичмэл зэрэг сургалтын хэрэглэгдэхүүнээр байнга хангах замаар монгол бичиг сурах бичил орчныг бүрдүүлэх арга хэмжээ авсугай гэжээ.

Мөн БСШУ-ны сайдын 2002 оны 10 сарын 25-ны 309 тоот тушаалд “Багш, сурагчдын хэрэгцээнд зориулан Шагжийн зохиосон монгол бичгийн зөв бичгийн дүрмийн толийг шинэ үсгээр хадамлан хэвлүүлсүгэй” гэжээ.

Тухайн үеийн Монгол Улсын Ерөнхийлөгч бөлгөө Н.Энхбаяр 2005 оны 09 дүгээр сарын 26-ны өдөр “Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь зохиож хэвлүүлэх тухай” 46 дугаар зарлигтаа “Эх хэлээ эрхэмлэн дээдэлдэг манай өндөр өвөг дээдэс нийгмийн оюуны хэрэгцээнд толь бичиг чухал үүрэгтэйг гүнээ ухааран, хэл шинжлэлийн болон нэвтэрхий толь бичиг зохиоход эрдэм оюунаа зориулж ирсэн баялаг түүхтэй билээ” хэмээн дурджээ. Ийнхүү 2008 онд

хэвлүүлсэн энэхүү толь бичиг нь хэдийгээр тайлбар толь бичиг боловч *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь*-ийн толгой үгийг монгол бичгээр хавсран хадаж өгсөн нь монгол бичиг үзэж сурах, зөв бичлэгийг эрж хайх улсад тус дэм болох ач холбогдолтой хэрэг болжээ. Энэхүү толь бичгийн гар утсанд зориулан хоёр төрлийн аппликейшнийг ШУА-ийн эрдэмтэн судлаачид хамтран бүтээгээд байна.

Энэхүү 5 боть тайлбар толь бичиг зохиох хугацааны дотор гарсан бас нэгэн шинэ тайлбар толь бичиг бол хэл судлаач И.Дамбажавын 2006 онд зохион тухайн үеийн ерөнхийлөгчийн тусламжтайгаар хэвлүүлсэн *Оюун билгийн мэлмийг нээгч аялгуу сайхан монгол үгийн дээж монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь бичиг*, (I, II боть) юм. Энэ толь бичиг нь орчин цагийн монгол хэлний түүхэнд 1966 оны Я.Цэвэлийн толь бичгээс хойш 40 жилийн дараа гарсан анхны тайлбар толь бичиг билээ.

Мөн энэ онд МУИС-ийн багш Ш.Чоймаа нарын *Монгол хэлний хэл зүйн толь бичиг* хэмээх 55 мянган үгтэй 2 боть толь бичиг хэвлэгдэн гарсан юм. Эл толь бичгийн оршилд уг толийн зорилгыг тодорхойлохдоо

Шинжлэх ухаан, техник асар хурдтай хөгжиж буй өнөө үед монгол бичгийг компьютерын өргөн хэрэглээнд оруулж, монгол бичиг, кирилл үсгээр бичсэн эхийг өөр хооронд нь хөрвүүлдэг программ зохиох хэрэгцээ урган гарч, энэ асуудлыг шийдвэрлэх боломж ч бүрджээ. Үүний тулд, юуны түрүүн монгол хэлний үгийн санг кирилл ба монгол бичгийн зөв бичих зүйн дүрмийн дагуу нягтлан, хувиллын нь хамт компьютерт оруулж, хэлзүйн бүтээврийн давхарлан орох боломжийг тооцоолон гаргах хэрэгтэй. Уг шаардлагын дагуу энэхүү “Монгол хэлний хэл зүйн толь бичиг”-ийг зохион найруулснаар хангах юм (2006: 4) гэжээ.

Энэхүү толь бичгийг кирилл монгол цагаан толгойн дэсээр дугаарлан холбогдох утгыг ойролцоо эсвэл зохих холбоо, хоршоо үгээр нь монгол бичгийг хадаж түүний ард нь монгол бичгийн латин галигийг хадаж өгчээ. Ийнхүү хэдийгээр кирилл монголоор толгойлсон боловч монгол бичгийг бүрэн хадаж, зөв бичлэг, хэлний зүйн утгын тайлбарыг хийснээрээ нэгэн зүйл монгол бичгийн толь бичиг болсон юм.

Үүний дараахан мөн Ш.Чоймаа нарын *Монгол бичгийн хэлний тонгоруу толь бичиг*-ийн хоёр боть толь бичиг хэвлэгдэн гарсан ба мөн толь бичгийн оршилд

Монгол хэл шинжлэлд одоохондоо үг бүтээх дагаврын байрлалыг зөвхөн урагш харьцах харьцаагаар нь ямар үгсийн аймагт хамаарах үгэнд залгадаг, хэрвээ тэр үндэс язгуур нь үйл үг аваас эс тусах ба тусах үйл үгийн алин болох гэсэн ерөнхий хэдэн шинжээр нь хамгийн ерөнхий утгатай нь бүдүүвчлэн гаргаад байгаа бөгөөд цаашид бүтээвэр тус бүр урагш хойш чухам ямар ямар бүтээвэртэй угсран нийлэх байрлалтайг утга зүйн нарийвчилсан судалгааны хамтад бүртгэн тодруулах шаардлагатай байна. Ийм судалгаанд тонгоруу толийн хэрэгцээ зайлигүй чухал юм” (2006: 5) хэмээн уг толь бичгийн зорилгыг тодорхойлжээ.

Үүнээс хоёр жилийн дараа буюу 2008 онд Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигийн дагуу 5 боть *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь*-ийг ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэмтэн судлаачид Улаанбаатар хотноо нэгэнтээ хэвлүүлэв. Энэ толь бичиг нь кирилл монгол бичигт суурилсан боловч толгой үг тус бүрд монгол бичгийн бичиглэлийг хадаж өгсөн онцлогтой.

Үүний дараа 2011 онд Соёмбо хэвлэлийн газраас *Монгол хэлний хадмал толь*-ийг хэвлүүлсэн бөгөөд тус толь нь кирилл үсгийн цагаан толгойд дулдуйдсан, үг бүрд товч тайлбар хийсэн, үйл үгийг үндсээр нь авсан, давхар хэвийг авсан, үгийн сангийн хувьд өмнө гарсан толь бичгүүдээс арвин болжээ. Толь бичигт Монголд болон Өвөр Монголд гарсан олон толь бичгийг харгуулан үзжээ. Тухайлбал дараалан орсон хоёр гийгүүлэгчийн нэг нь сугарах үзэгдлийн дагуу *давхралдах, нүүрэлдэх, тээгэлдэх, сүлбээлдэх* гэж хэлж бичдэг үгсийг монгол бичгээр бичихдээ хэвийн *-лд (-ldu²)* дагаврын өмнө үйл үг бүтээх *-л (-la, -le)* дагаврыг сэргээж, өтөх гэдэг үгийн үйлийн ирээдүй цагийн тодотгон холбох *-х (qu/kü)* нөхцөлийн өмнө үйл үг бүтээх *-m(-tü)* дагаврыг сэргээн бичих жишээтэй.

Хавсралтад үг хувилгах загвар, үйл үндсийн хувилах загвар, Монгол улсын засаг захиргааны нэгжийн нэр, монгол орны газар, усны нэр, монголчуудын овгийн нэрс, хүний нэрс, ургамлын нэр, дэлхийн улс, нийслэл, төрийн хэл, үндэсний мөнгөн тэмдэгт, ном зүй зэргийг багтаажээ.

Үүний дараа Монсудар хэвлэлийн газраас 2018 онд Н.Даш, Б.Одончимэг, С.Чулуунпүрэв нарын зохиогчтой *Монгол бичгийн зөв бичих зүйн толь*-ийг эрхлэн хэвлүүлжээ. Энэ толь бичиг нь мөн монгол кирилл үсгийн цагаан толгойд дулдуйдан хийсэн үүр үгийн бүх бичлэг нь монгол бичигтэйгээрээ онцлогтой. Мөн Монгол бичгийн зөв бичих зүй, толь бичиг, хавсралт гэсэн 3 хэсэгтэй, 50 мянган толгой үг, 2000 орчим гадаад үгтэй толь бичиг болжээ.

Монгол бичгийн зөв бичих зүй, түүний зарчмыг тодорхой болгосон буй. Үүнд монгол хэлний авиа зүй, үг зүй, түүхэн уламжлалын үндсэн гурван зарчмыг голлон жишээгээр тайлбарлажээ. Толгой үгийн үйл үгийн үндсийг зааглан ялгаж, ижил бичлэгтэй үгийг өнгөөр ялган утгыг тайлбарлаж, зарим гадаад үгийн бичлэгийг мөн өнгөөр ялган үзүүлжээ. Ард нь гадаад үгийн толь, үг хувилгах загвар, үйл үндсийн хувилах загвар, залгавар бүтээврийн жагсаалт, үйлийн цагаар болон биеэр төгсгөх нөхцөл, хүний нэрийн толь, монгол улсын засаг захиргааны нэгж, дэлхийн улсын нэрс зэргийг хавсралтаар үзүүлснээр хэрэглэгчдэд чухал ач холбогдолтой, лавлагааны шинжтэй болжээ. Тухайлбал дуу дуулах (Mo. *duyulaqu*), сонсох дуулах (Mo. *duyulqu*) зэргийг өнгөөр ялгаж толилсон байна.

Мөн бид сүүлийн жилүүдэд хийсэн монгол хэлний цахим толь бичгийн бүх толгой болон үгийн үүр дэх холбоо үгийг монгол бичиг хэрэглэгч олонд зориулан монгол бичгээр хадаж өгч байна. *Монгол бичгийн үндэсний хөтөлбөр III*-ийг хэрэгжүүлэх явцад монгол бичгийн зөв бичих дүрмийн толь бичгийг хийх БШУЯ-ны сайдын тушаал гарч Монгол Улсын ардын багш Ш.Чоймаа агсан тэргүүтэй хамтарсан баг хийсэн бөгөөд хараахан хэвлэгдээгүй байна.

Энэхүү судалгааны үр дүнд монгол бичгийг түгээн дэлгэрүүлэх, сургах асуудал түүний дотор тухай тухайн цаг үед суралцагсдад зориулсан монгол бичгийн толь бичгийн асуудлыг хэрхэн шийдэж, хэрхэн зохиож, хэрхэн хэрэглэж ирсэн, мөн тухай тухайн толь бичгийн зохиомж, бүтэц, агуулга, багтаамж, концепц ямар байсан, толь бичиг тус бүрийн онцлог, ач холбогдлын талаар маш тодорхой болж энэхүү туршлага нь дараа дараагийн гарын авлага, толь бичиг хийх, зохиоход чухал ач холбогдолтой болж байна. Ийнхүү монгол хэл шинжлэлийн толь бичгийн түүхэнд монгол бичгийн чиглэлээр гарсан толь бичгүүдийн түүхэн тоймыг тодруулж байна.

Дээрх толь бичгүүдийн судалгаанаас үзвэл Монгол Улсад ерээд оноос хойш хийсэн монгол бичгийн толь бичгүүд нь тус улсын кирилл бичигтэн нарыг монгол бичигт сургахад зонхилон зориулагдаж байгаа учраас кирилл монгол бичигт суурилан зохиогдож байгаагаараа онцлогтой байна. Тийм учраас цаашид бид монгол бичигт суурилсан монгол бичгийн толь бичиг зохиох хэрэгтэй бөгөөд энэ талаар туршлага хуримтлуулах, туршиж үзэх шаардлагатай юм. Хэдийгээр эдгээр толь бичгүүд нь дээр дурдсан төдий өөр өөрсдийн онцлогтой зохиогдож ирсэн мөн үүргээ гүйцэтгэж байгаа боловч нийтлэг зүйл олон байгаа нь ажиглагдаж байна.

Аливаа улсын бичиг үсгийн түүхэнд хоёр бичгийг зэрэг хэрэглэх нь маш ховор бөгөөд маш төвөгтэй асуудал байдаг тул монголчуудын хувьд өөрсдийн хэл бичгийн түүхэнд бий болгосон хоёр бичгийн нэг буюу кирилл бичгийн мэдлэг дээр нь суурилан монгол бичгийг сургахад зориулан толь бичгээ зохиосоор байгаа нь энэ үеийн толь бичгийн бас нэгэн онцлог боловч нөгөө талаар монгол бичгээ тууштай сургахад саад болж байгаа нэг шалтгаан байж болох юм. Тийм учраас хэл бичгийн эрдэмтэд маань дараа дараагийн монгол бичгийн толь бичгүүдийг эхнээс нь дан монгол бичгээр зохион хэвлүүлэх нь ард нийтийн монгол бичиг сурах явцад чухал нөлөөтэй түлхэц өгч болох юм.

Ном зүй

Монгол хэлээр

Баатар. (2013). Монгол хэлний тайлбар толийн товчоон. *Хэл зохиол судлал*, 6 (38): 32-56.

[Baatar. Mongolian explanatory dictionary survey. *Hel zohiol sudlal*, 2023, 6 (38): 32-56.]

Бат-Ирээдүй, Ж., Баасанбат, Д. (1991). *Монгол бичгийн товч толь*. Сөүл. [Bat-Ireedüi, J., Baasanbat, D. *Mongol bichgiin товч толи* [Concise dictionary of Mongolian Script]. Söül. 1991.]

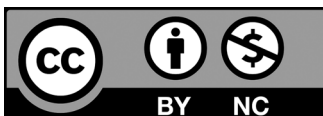
Бат-Ирээдүй, Ж., Буянтгогтох, Г., Өнөрбаян, Ц., Пүрэв-Очир, Б., Пүрэвжанцан, А. (2015). *Монгол хэл шинжлэлийн тайлбар толь бичиг*. Улаанбаатар: МУИС пресс. [Bat-Ireedüi, J., Buyantogtokh, G., Ünürbayan, Ts., Pürev-Ochir, B., Pürevjantsan, A. *Mongol hel шинжлэлийн тайлбар толи бичиг* [Glossary of Mongolian Linguistics]. Ulaanbaatar: MUIS Press. 2015]

Бат-Ирээдүй, Ж., Болд, Л. (2001). *Төв Азийн нүүдэлчдийн бичиг үсгийн товчоон*. Улаанбаатар: Адмон. [Bat-Ireedüi, J., Bold, L. *Töv Aziin nüüdelchdiin бичиг үсгийн товчоон* [Chronic of Central Asian Scripts]. Ulaanbaatar: Admon. 2001]

- Кара, Ж.** (1972). *Книги Монгольских кочевников*. Москва. [Kara, J. *Knigi Mongoliskih kochevnikov* [Books of Mongolian nomads]. Moscow.]
- Лувсанжав, Ч., Гантогтох, Г., Дармаабал.** (1992). *Монгол бичгийн хадмал толь*. Токио. [Luvsanjav, Ch., Gantogtokh, G., Darmaabal. *Mongol bichgiin hadmal toli* [Dictionary of Mongolian Script]. Tokyo. 1992.]
- Өнөрбаян, Ц.** (2013). Толь бичгийн хөгжлийг үечлэх нь. *Хэл зохиол судлал*, 6 (38): 74-78. [Ünürbayan, Ts. Division Into Periods of Dictionary Development. *Hel zohiol sudlal*, 2023, 6 (38): 74-78.]
- Цолоо, Ж.** (2011). *Хэл зохиолын хүрээлэнд хагас зуу илүү жил*. Улаанбаатар: Сод пресс. [Tsoloo, J. *Hel zohioliin хүreelend hagas zuu ilүү jil* [More than Fifty Years in Institute of Language and Literature]. Ulaanbaatar: Sod Press. 2011.]
- Баттөгс, Ш., Пүрэвжав, Э. Түвшинтөгс, Б., Гэрэлмаа, Г., Шинэбаяр, О., Ганболд, Д.** (2022). *Үгийн сан, утга, найруулга судлал*. Улаанбаатар: Хэвлэлийн газар үгүй. [Battögs, Sh., Pürevjav, E., Tüvshintögs, B., Gerelmaa, G., Shinebayr, O. Ganbold, D. *Ügiin san, utga, nairuulga sudlal*. [Lexicology, Semantics, Stylistics]. Ulaanbaatar. 2022.]
- Чоймаа, Ш.** (2006). *Монгол хэлний хэл зүйн толь бичиг I, II*. Хөххот: [Choimaa, Sh. *Mongol helnii hel züin toli bichig* [Dictionary of Mongolian Grammar]. Hөhhot. 2006.]
- Чулуунбаатар, Л.** (2002). *Нүүдэлчин Монголчуудын бичиг үсгийн соёл*. Улаанбаатар: МУИС хэвлэх үйлдвэр.
- Элбэгзаяа, Б.** (2014). *Монгол бичиг гучин жилийн товчоон*. Улаанбаатар: Бит пресс. [Elbegzaya, B. *Mongol bichig guchin jiliin товchoon* [Thirty-Year Chronicle of Mongolian Script]. Ulaanbaatar: Bit Press. 2014.]
- Энхбадрах, С., Очирцэнд, М.** (2021). *Монгол хэл бичгийн бодлогын баримт бичгийн эмхэтгэл*. Улаанбаатар: Линограф. [Enkhbadrakh, S., Ochirtsend, M. *Mongol hel bichgiin bodlogiin barimt bichgiin emhetgel* [Collection of Policy Document of Mongolian Language and Script]. Ulaanbaatar: Linograph. 2021.]

Орос хэлээр

- Цыренов, Б.Д.** (2013). *Монголязычно-русская лексикография (структура, принципы, семантизация)*. Улан-Удэ. [Tsyrenov, B.D. *Mongolian-Russian lexicography (structures, principles and semantization)*]. Ulan-Ude. 2013.]
- Цыренов, Б.Д.** (2013). Лексикографические пометы в монголязычно-русских словарях. *Хэл зохиол судлал*, 6 (38): 87-94. [Tsyrenov, B.D. *Lexicographic marks in Mongolian-Russian dictionaries*. *Hel zohiol sudlal*, 2023, 6 (38): 87-94.]

Open access: This is an open access article distributed in accordance with the Creative Commons Attribution Non-Commercial (CC BY-NC 4.0) license, which permits others to distribute, remix, build upon this work non-commercially, and license their derivative works on different terms, provided the original work is properly cited, appropriate credit is given, any changes made indicated, and the use is non-commercial. See: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.